

Κεφάλαιο 34

Ενδεικτικοί διδακτικοί στόχοι

- Να προσδιορίσουν οι μαθητές το χρόνο εκφώνησης του Έπιταφίου και να κατανοήσουν γιατί ο ιστορικός επιλέγει να μιλήσει διεξοδικά στο έργο του γι' αυτήν την ταφή.
- Να αντλήσουν πληροφορίες για τα ταφικά έθιμα της αρχαίας Αθήνας και συγκρίνοντάς τα με τα σημερινά να επισημάνουν ομοιότητες και διαφορές.
- Να αξιολογήσουν τις αναφορές του ιστορικού στην κοινωνική κατάσταση της Αθήνας κατά την εποχή που αρχίζει ο Πελοποννησιακός πόλεμος.
- Να εκτιμήσουν την προσωπικότητα και τις σχέσεις του Περικλή με την πόλη της Αθήνας.

1. Ερμηνευτικές ερωτήσεις

1.1. Ερωτήσεις ανοικτού τύπου (ανάπτυξης και σύντομης απάντησης)

1. «*Ἐν δέ τῷ αὐτῷ χειμῶνι*»: Να προσδιορίσετε το χρονικό πλαίσιο στο οποίο αναφέρεται ο ρήτορας.
2. Η απόδοση τιμών σε όσους φονεύονταν στο πεδίο της μάχης αποτελούσε πάτριον νόμο για τους Αθηναίους. Πώς δικαιολογείται ιστορικά αυτό;¹
3. «*τῷ πατρίῳ νόμῳ χρώμενοι δημοσίᾳ ταφάς ἐποιήσαντο*»: Πού απέβλεπε η πολιτεία με τις επιτάφιας τελετές και γενικότερα με την απόδοση τιμών στους νεκρούς των πολέμων;²
4. Σε ποιες εχθροπραξίες οι Αθηναίοι είχαν τους πρώτους νεκρούς του Πελοποννησιακού πολέμου;³
5. Να περιγράψετε τις φάσεις της ταφής σύμφωνα με τις πληροφορίες του κειμένου.⁴
6. «*ὀλοφυρόμεναι*»: Ο θρήνος θεωρείται απαραίτητο στοιχείο των επικλήδων τιμών. Να αναφέρετε παραδείγματα από την Ιλιάδα και από τη δημοτική μας ποίηση.⁵

7. Γιατί οι «*ὄλοφυρμοί*» των «*προσηκουσῶν*» γυναικῶν ἦταν αναπόσπαστο μέρος του τελετουργικού της ταφῆς;
8. Να αναφέρετε τους λόγους που επέβαλαν τη συμβολική ταφή των «*ἀφανῶν*». ⁶
9. Με ποια συνήθεια της σύγχρονης εποχῆς μπορεί να παραλληλιστε ἡ συμβολική ταφή που τελούσαν οι αρχαῖοι Ἕλληνες για τους «*ἀφανεῖς*»;
10. «*μία δέ κλίνη κενή φέρεται ἐστρωμένη τῶν ἀφανῶν, οἳ ἂν μὴ εὗρεθῶσιν ἐς ἀναίρεσιν*»: Να σχολιάσετε τον τρόπο μεταφορᾶς της κλίνης των αφανῶν.
11. Γιατί οι νεκροὶ της μάχης του Μαραθῶνα δεν τάφηκαν στον Κεραμεικὸ ἀλλὰ στο χώρο της μάχης;
12. Ποια σκοπιμότητα ἐξυπηρετεῖ ἡ αναφορὰ στους νεκροὺς του Μαραθῶνα; ⁷
13. Πότε καθιερώθηκε ο επιτάφιος ἔπαινος ως μέρος του «*πατρίου νόμου*» που ονομαζόταν «*ἐπιτάφια*» ἢ «*ταφαί*»; ⁸
14. Ποια διαφορὰ υπήρχε μεταξύ της δημόσιας και της ιδιωτικῆς ταφῆς; ⁹
15. Να αναφέρετε τα κριτήρια με βάση τα οποία γινόταν ἡ ἐπιλογή του ρήτορα που θα ἐκφωνοῦσε τον επιτάφιο λόγο.
16. Γιατί το ὄνομα του Περικλή ἀναφέρεται ἀπλῶς, χωρὶς ἄλλους προσδιορισμοὺς;
17. Ἀπὸ ποια θρησκευτικὴ δοξασία πηγάζει ο θεσμὸς της συμβολικῆς ταφῆς των αφανῶν νεκρῶν του πολέμου;
18. Ποια ἀπὸ τα ταφικὰ ἔθιμα των αρχαίων Ἀθηναίων ἐπιβιώνουν μέχρι σήμερα;
19. Ἀν ἡ πατρότητα του Ἐπιταφίου ἀνήκει στο Θουκυδίδη, γιατί περιγράφει μόνο την ταφή Ἀθηναίων που σκοτώθηκαν στις ἀψιμαχίες του πρώτου ἔτους και παραβλέπει τις σφοδρὲς και αἱματηρὲς συγκρούσεις που ἀκολούθησαν; ¹⁰
20. Να αιτιολογήσετε την ἐναλλαγὴ των χρόνων των ρημάτων (ἐνεστώτα - αορίστου) κατὰ την ἀφήγηση των γεγονότων ἀπὸ τον Θουκυδίδη.

21. Παρά τη δυσφορία των Αθηναίων εναντίον του Περικλή, εξαιτίας των δεινών τους από το πρώτο ήδη έτος του πολέμου, του ανέθεσαν να εκφωνήσει τον επικήδειο. Πώς εξηγείται, κατά τη γνώμη σας, αυτό; ¹¹
22. Για ποιους λόγους ο ιστορικός στο κεφάλαιο 34 δίνει πληροφορίες για τον τρόπο ταφής των νεκρών του πρώτου έτους του πολέμου; ¹²
23. Να σχολιάσετε την επιλογή του Περικλή ως ρήτορα, αφού λάβετε υπόψη σας το κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο καθώς και τη θέση των Αθηναίων στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

1.2. Συνδυασμός ερωτήσεων σύντομης απάντησης και ελεύθερης ανάπτυξης

1. α) Γιατί ο ιστορικός χρησιμοποιεί την έκφραση «έλεγε τοιάδε» και όχι «έλεξε τάδε»;
- β) Με βάση τη φράση αυτή ποιους συσχετισμούς μπορούμε να κάνουμε για την πατρότητα του Έπιταφίου; ¹³

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- ¹ Ο θεσμός της ταφής των νεκρών του πολέμου καθιερώθηκε από τους Αθηναίους και απέβλεπε στην τόνωση της συλλογικής συνείδησης. Έπρεπε να ενισχυθεί το αίσθημα της πολιτικής κοινότητας και γι' αυτό καλλιεργήθηκε η αντίληψη, σύμφωνα με την οποία οι νεκροί των πολέμων δεν ανήκαν μόνο στην οικογένειά τους αλλά και στην πατρίδα. Γι' αυτό εξάλλου η πολιτεία μερμνούσε για τα παιδιά των νεκρών μέχρι την ενηλικίωσή τους.
- ² Με την επικράτηση της δημοκρατίας αναπτύχθηκε η συνείδηση της πολιτικής κοινότητας και θεωρήθηκε υποχρέωση του κοινού της πόλης - κράτους να προσφέρει τιμές σε όσους σκοτώνονταν στον πόλεμο. Κατανοήθηκε ότι η ανδρεία δεν επιβάλλεται από τους νόμους, αλλά είναι πράξη ελεύθερης επιλογής και η θυσία χρέος προς την πατρίδα. Η διαπαιδαγώγηση του πολίτη αποβλέπει τώρα στην προετοιμασία του να θυσιαστεί για την πατρίδα, όταν οι περιστάσεις το απαιτήσουν. Οι επιτάφιας τελετές και η απόδοση τιμών στους νεκρούς των πολέμων αποτελούν από τη μια οφειλόμενο χρέος της πολιτείας προς αυτούς και από την άλλη ευκαιρία να προβάλλει την ανδρεία τους ως πρότυπο το οποίο πρέπει να μιμηθούν οι μεταγενέστεροι.
- ³ Οι πρώτοι νεκροί των Αθηναίων έπεσαν κατά την επίθεση του Αρχίδαμου στην Αττική και σε άλλες συγκρούσεις έξω από την Αθήνα. Συγκεκριμένα στους Ρείτους (μικρή λίμνη στο Θριάσιο πεδίο), στα Φρύγια (μεταξύ Αχαρνών και Αθήνας), στην Ποτίδαια και σε ναυτικές συγκρούσεις στα παράλια της Πελοποννήσου και της Λοκρίδας.
- ⁴ Η τελετή της ταφής γινόταν όχι κατ' έθιμο κάθε χρόνο, αλλά μόνο όταν υπήρχαν νεκροί που έπεσαν στις διάφορες πολεμικές επιχειρήσεις. Οι φάσεις της ταφής ήταν η *πρόθεση*, η *προσφορά*, η *εκφορά*, ο *ενταφιασμός* και ο *λόγος*. Τα σώματα των νεκρών καίγονταν στα *πολυάνδρια* και θάβονταν στους χώρους των μαχών. Αργότερα η τέφρα και τα υπολείμματα των οστών μεταφέρονταν στην Αθήνα και τα τοποθετούσαν σε δέκα φέρετρα που ήταν κατασκευασμένα από ξύλο κυπαρισσιού, όχι «*διά τό ἄσηπτον εἶναι*», όπως αναφέρει ο αρχαίος Σχολιαστής, αλλά γιατί το κυπαρίσσι «*ἦν δένδρον πένθιμον καί νεκρικόν*» (Γ. Ζ. Ζηκίδου, *Θουκυδίδου Ιστορίαι*, Βιβλίου Β', εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα, ³1986, σ. 75). Ακολουθούσε η *πρόθεση* των οστών στην Αγορά επί δύο ημέρες κατά τη διάρκεια των οποίων οι οικείοι προσέφεραν δώρα στους νεκρούς (λουλούδια, αρώματα, ενδύματα κ.λπ.). Αυτή ήταν η *προσφορά*. Η *εκφορά* γινόταν την τρίτη ημέρα. Εκτός από τα δέκα φέρετρα υπήρχε και ένα άδειο που το μετέφεραν με τα χέρια και συμβόλιζε την κηδεία των «*ἀφανῶν*», εκείνων δηλαδή που δεν βρέθηκαν, των αγνοουμένων. Η εκφορά κατέληγε στο νεκροταφείο του Κεραμεικού, όπου θάβονταν σε κοινό τάφο. Αμέσως μετά την ταφή κάποιος άνδρας που οριζόταν από την πολιτεία εκφωνούσε το *λόγο*.

-
- ⁵ Αναφέρουμε από την Ιλιάδα την περίπτωση της Εκάβης και γενικότερα των γυναικών της Τροίας που θρηνούν για τον Έκτορα (Χ, 405-409) και της Θέτιδος που θρηνεί για τον Αχιλλέα, ο οποίος είναι ακόμη ζωντανός. Στη δημοτική μας ποίηση υπάρχει ο κύκλος των τραγουδιών που αναφέρονται στον κάτω κόσμο, τα μοιρολόγια, τα εγκώμια προς τους νεκρούς κ.λπ.
- ⁶ Είναι γνωστό ότι οι αρχαίοι έδειχναν πολύ μεγάλο σεβασμό στους νεκρούς. Έπρεπε να αποδώσουν σε αυτούς τιμές από τις οποίες σπουδαιότερη ήταν η ταφή. Σύμφωνα με τις δοξασίες που επικρατούσαν ήδη από τους ομηρικούς χρόνους, οι ψυχές των νεκρών που δε θάβονταν δεν έβρισκαν ησυχία, αλλά συνεχώς δοκίμαζαν ταλαιπωρίες και βάσανα. Πληροφορίες για τις τιμές που αποδίδονται στους νεκρούς συναντούμε συχνά στην Ιλιάδα. Στο Ψ, 71 ο Πάτροκλος ζητεί από τον Αχιλλέα να τον θάψει όσο το δυνατό γρηγορότερα, για να μπορέσει να περάσει τις πύλες του Άδη, ενώ στο Ζ, 60, αναφέρεται πόσο βαριά κατάρα ήταν να μείνει κάποιος άταφος.
- ⁷ Η υπόμνηση είναι εξαιρετικά τιμητική για τους προκείμενους νεκρούς.
- ⁸ Οι πληροφορίες επ' αυτού δεν είναι ακριβείς. Πιθανόν ο επιτάφιος έπαινος να προστέθηκε στον «*πάτριον νόμο*» από το Σόλωνα. Γιατί ο Σόλων είναι εκείνος που άνοιξε το δρόμο προς την επικράτηση του δημοκρατικού πολιτεύματος, πράγμα βέβαια που θα ολοκληρωθεί μετά από έναν ολόκληρο αιώνα. Με τον Σόλωνα υποχωρούν οι παλαιότεροι θεσμοί και αντικαθίστανται από νέους, ο κυριότερος των οποίων είναι η πόλη-κράτος. Ο πολίτης αποτελεί το κυρίαρχο στοιχείο της πόλης-κράτους που αναλαμβάνει να τον διαπαιδαγωγήσει κατάλληλα, ώστε να αποκτήσει τις αρετές οι οποίες θα τον ανήγαγαν σε ιδανικό και τέλειο πολίτη. Εξέχουσα θέση μεταξύ των αρετών αυτών κατείχε η επίδειξη ανδρείας κατά τη διάρκεια των πολεμικών κινδύνων και η υπεράσπιση της πατρίδας με αυταπάρηση. Αυτούς ακριβώς τους πολίτες που έχαναν τη ζωή τους μαχόμενοι για την πατρίδα, η πόλη της Αθήνας τιμούσε σε δημόσια τελετή η οποία γινόταν κάθε χρόνο. Ίσως η προσθήκη του επιταφίου λόγου να έγινε σε νεότερη εποχή, κατά τους μηδικούς πολέμους.
- ⁹ Στην ιδιωτική ταφή έπαιρναν μέρος μόνο οι συγγενείς του νεκρού. Στη δημόσια δεν υπήρχε κανένας αποκλεισμός, αλλά «*ξυνεκφέρει ο βουλόμενος*». Εκτός τούτου οι δημόσιες ταφές δεν είχαν μόνο θρησκευτικό αλλά και πολιτικό χαρακτήρα.
- ¹⁰ Ο Επιτάφιος αυτός εκφωνήθηκε από τον ίδιο τον Περικλή προς τον οποίο ο ιστορικός έτρεφε μεγάλο θαυμασμό. Ήθελε λοιπόν μέσα από το στόμα του ίδιου του Περικλή να εγκωμιάσει την Αθήνα της λαμπρής πεντηκονταετίας 478-431 π.Χ. Όμως δίνεται από την άλλη μεριά η ευκαιρία στο Θουκυδίδη να αναφερθεί στην κατάσταση της Αθήνας πριν από την έναρξη του πολέμου και να παρουσιάσει το πολίτευμά της ως το ιδανικότερο πολίτευμα. Άλλωστε είναι

γνωστή η υπερβολική του αγάπη προς την Αθήνα, της οποίας το παράδειγμα έπρεπε κατ' αυτόν να ακολουθήσουν όλες οι ελληνικές πόλεις.

¹¹ Οι Αθηναίοι αναγνώριζαν στον Περικλή τις μεγάλες πολιτικές του ικανότητες και τη συμβολή του στην ανάδειξη της Αθήνας σε ηγεμονία. Αυτά ακριβώς τα στοιχεία εκτιμούσαν, όταν του ανέθεταν την εκφώνηση του επιταφίου λόγου προς τιμήν των νεκρών του πρώτου έτους του πολέμου. Ενός πολέμου τον οποίο ο Περικλής έκρινε ότι έπρεπε να αναλάβουν οι Αθηναίοι. Γι' αυτό λίγο καιρό προηγουμένως τους συμβούλευε «μή εἴκειν Πελοποννησίους». Τώρα που οι Αθηναίοι βρίσκονται σε δύσκολη θέση θεωρούν υπεύθυνο τον Περικλή, αλλά ωστόσο στο πρόσωπό του βλέπουν τον κατάλληλο πολιτικό άνδρα που θα μπορούσε να τους βγάλει από το αδιέξοδο.

¹² Με την εκτενή αυτή αναφορά στο τελετουργικό μέρος της ταφής ο ιστορικός επιθυμεί να μας προϋδεάσει για το μεγαλείο της αθηναϊκής πολιτείας και για την ξεχωριστή θέση που κατείχαν σ' αυτήν αξίες, όπως η ανδρεία, η γενναιότητα, η φιλοπατρία και η αυταπάρηση, προκειμένου να διατηρηθεί αλώβητη η πόλη από κινδύνους που θα απειλούσαν την εδαφική της ακεραιότητα και την κατάλυση των θεσμών του δημοκρατικού της πολιτεύματος. Είναι επίσης εμφανής η πρόθεση του ιστορικού να κατατοπίσει τους αναγνώστες για τον ακριβή χρόνο κατά τον οποίο συνέβησαν τα γεγονότα που θα αναφέρει στη συνέχεια, να ερμηνεύσει ή να δώσει πληροφορίες, όταν το κρίνει απαραίτητο, αλλά και να εξηγήσει τη συμπεριφορά των ανθρώπων.

¹³ Ο Θουκυδίδης στο Β' βιβλίο της Ιστορίας του, στο τέλος της διήγησης των γεγονότων του πρώτου έτους εντάσσει το λόγο του Περικλή προς τιμήν των νεκρών του πολέμου. Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς παρατηρεί ότι αυτό ήταν μια ευκαιρία για το Θουκυδίδη να αναφέρει λίγα για τους νεκρούς, αλλά πολλά για την πόλη υπέρ της οποίας πρόσφεραν τη ζωή τους. «Κάθε απόπειρα να θελήσουμε να ξεχωρίσουμε τις σκέψεις του Περικλή από τις σκέψεις του Θουκυδίδη θα ήταν αποτυχημένη». Βλ. σχετικά, Albin Lesky, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Α. Τσοπανάκη, εκδ. Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1990, σσ. 640-641. Στο έργο του Θουκυδίδη υπάρχουν λόγοι που ο ίδιος έπλασε, λόγοι στους οποίους υπήρξε αυτόχρονος μάρτυρας και λόγοι που πληροφορήθηκε από αξιόπιστες πηγές. Αναμφιβόλως πάντως άκουσε ο ίδιος τον Περικλή και μετέφερε στο έργο του τα διανοήματα του μεγάλου πολιτικού. (Βλ. Α. Lesky, ό.π., σ. 662).